

Керевич О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник начальника управління
ГСУ МВС України

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДОЗРЮВАНОВОГО (ОБВИНУВАЧЕНОГО)

У статті досліджуються законодавчі та практичні особливості призначення судових експертиз для встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні. Йдеться про необхідність законодавчого врегулювання окремих положень, що стосуються порядку призначення експертиз такого виду з метою забезпечення прав та законних інтересів осіб з вадами психіки.

Ключові слова: кримінальне провадження, судова психіатрична експертиза, слідчий, суд, підозрюваний, неповнолітній.

В статье исследуются законодательные и практические особенности назначения судебных экспертиз для установления индивидуально-психологических особенностей подозреваемого (обвиняемого) в уголовном производстве. Речь идет о необходимости законодательного урегулирования отдельных положений, касающихся порядка назначения экспертиз такого вида с целью обеспечения прав и законных интересов лиц с недостатками психики.

Ключевые слова: уголовное производство, судебная психиатрическая экспертиза, следователь, суд, подозреваемый, несовершеннолетний.

Вчинення кримінальних правопорушень стосується різних сфер життя суспільства, а тому дослідження обставин їх вчинення вимагає використання та застосування знань у різних галузях науки, що здійснюється через судову експертизу.

Ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» встановлено, що судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріаль-

них об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду [1]. Таким чином, судова експертиза аналізуючи певну інформацію, надає їй такої форми, яка є зрозумілою та більш прийнятною для сторін кримінального провадження. Також відповідно до ч 1 ст. 242 КПК України сторона кримінального провадження може звернутись до експерта для проведення експер-

тизи, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження необхідні спеціальні знання [2].

Застосування спеціальних психологічних знань у судовій діяльності є своєрідним проявом використання психології у специфічній галузі професійної діяльності. Теоретичною базою використання психологічних знань у суді є теорія застосування спеціальних психологічних знань, що в свою чергу входить у структуру юридичної психології.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядалися у монографіях та наукових збірниках українських вчених та практиків, зокрема П. Д. Біленчука, В. Г. Гончаренка, Ю. М. Грошевого, М. В. Костицького, В. К. Лисиченка, В. Т. Маляренка, В. Т. Нора, В. В. Тertiшника та ін. У статті ми зробили спробу розглянути проблему призначення судових експертиз для встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні з позицій нового КПК.

КПК України передбачив можливість сторін активно діяти на стадії призначення експертизи, ініціювати її, вимагати запрошення до суду як експертів конкретних фахівців тощо. Тому судово-психологічна експертиза призначається відповідними органами за участю психологів, які працюють у навчальних, науково-дослідних, медичних закладах, психологічних службах чи мають приватну практику.

Упевнившись у необхідності призначення судово-психологічної експертизи, слідчий чи суддя ухвалюють Із цього приводу постанову (ст. 196 КПК України). У ній зазначаються підстави для призначення експертизи, визначаються питання, за якими експертна комісія повинна сформулювати висновки, об'єкти, що підлягають дослідженню, матеріали, що передаються їй для ознайомлення [2].

Згідно зі ст. ст. 101, 242, 244 КПК України психіатрична експертиза в кримінальному процесі належить до числа експертиз, які обов'язково мають бути призначені для визначення психічного

стану підозрюваного або обвинуваченого в тому випадку, коли у кримінальному провадженні є підстави для сумніву, що особа під час вчинення злочину усвідомлювала фактичний характер, суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) та здатна була керувати ними [2].

Особливий процесуальний порядок призначення експертизи передбачає обов'язкове обмеження конституційних прав і свобод громадян, в тому числі права на недоторканність особи (ст. 29 Конституції України). Тому подібні обмеження при проведенні психіатричної експертизи повинні мати достатньо обґрунтовані фактичні й правові підстави.

Як слушно зазначає В. Г. Гончаренко, призначення такої експертизи повинно: по-перше, бути обумовленим важливістю обставин, які відомі або можуть бути відомі особі і які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, без чого встановлення істини у справі є ускладненим; по-друге, мати під собою достатні фактичні підстави, а саме – для критичного ставлення до пояснень особи через наявність обставин, котрі свідчать про особливості поведінки особи, що можуть вказувати на наявність у неї психічних розладів (неадекватна поведінка у побуті, немотивована збудженість, непослідовність і суперечливість пояснень під час кримінального провадження, нерозуміння загальноприйнятих і суспільно визначених категорій, надмірно низький рівень загальноосвітніх знань тощо); по-третє, наявність інформації про перенесення особою захворювань і травм, що супроводжувались зміною поведінки; інформації про перебування особи на обліку у психіатра або про звільнення її від військової служби тощо [3, с. 18].

Окремі ознаки зазначених явищ або їх сукупність, а також наявність відповідної інформації про особливості психіки будь-кого зі згаданих учасників кримінального провадження можуть стати підставою для призначення психіатричної або психолого-психіатричної експертизи, але у всякому разі її призначення

має бути об'єктивно необхідним і чітко регламентуватися кримінальним процесуальним законодавством.

Верховний Суд України у постанові Пленуму від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах» роз'яснив, що судова психіатрична експертиза обов'язково призначається щодо особи, яка у зв'язку зі своїми психічними вадами нездатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати показання з приводу них (абз. 3 п. 14). Судово-психіатрична експертиза у судовому засіданні може мати характер амбулаторного обстеження, якщо питання про її проведення виникло під час судового слідства. Суд може викликати в судові засідання експерта-психіатра для участі у допиті потерпілого, свідка, позивача, відповідача за наявності сумнівів в їх здатності правильно сприймати події, правильно на них реагувати та вірно відтворювати їх у своїх показаннях. Пленум зазначив, що призначення судово-психіатричної експертизи щодо таких осіб з поміщенням до медичного стаціонарного закладу допускається лише за їх згодою [7].

Підставами для призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи може бути наявна у слідчого інформація про: малолітній вік, низький рівень інтелектуального розвитку, недостатнє володіння активною мовою, характерологічні особливості даної особи [5, с. 176].

Законодавчо недосконалим вважаємо положення ч. 1 ст. 486 КПК України, що у разі необхідності вирішення питання про наявність психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними в конкретній ситуації, призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза лише щодо підозрюваного чи обвинуваченого неповнолітнього (ч. 1 ст. 486 КПК України) [2], нічого не говорячи, наприклад, про потерпілого.

Згідно з п. 18 постанови Пленум ВСУ у № 2 від 15 травня 2006 р. «Про

практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» судам рекомендовано призначати комплексну судову експертизу із залученням широкого кола осіб, які мають спеціальні знання, необхідні для більш глибокого, повного і всебічного дослідження обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: «Якщо є підстави вважати, що неповнолітній за своїм інтелектуальним розвитком не досяг віку (14, 16 або 18 років), який відповідає даним свідцтва про народження чи іншого документа, необхідно призначити комплексну психолого-психіатрично-педагогічну експертизу, за допомогою якої це можна підтвердити або спростувати [6].

Джерелом інформації про психічний стан неповнолітнього можуть бути показання батьків, близьких родичів, педагогів, медична документація, спостереження слідчого за поведінкою даної дитини.

У разі підтвердження висновком експертизи наявності у неповнолітнього розумової чи психічної відсталості (не пов'язаної із психічним розладом) такого ступеня, за якого він за розвитком не відповідає віку, про який свідчать документи про народження, суд має поставити на розгляд питання щодо визнання неповнолітнього таким, що не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність та можливе застосування примусових заходів виховного характеру».

Слід зазначити, що у новому КПК відсутнє визначення понять первинної, додаткової, повторної, комісійної та комплексної експертиз. Так ч. 2 ст. 332 КПК суд має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам незалежно від наявності клопотання сторін кримінального провадження або потерпілого, якщо суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності [2]. За своїм змістом ця норма надає можливість суду

призначити повторну експертизу, проте статус такої експертизи не визначено.

На наше переконання, ця обставина є суттєвою прогалиною, оскільки не зрозуміло, які саме питання повинні бути вирішені експертом та які об'єкти підлягають дослідженню, адже від зміни експертного завдання та вихідних даних залежать результати, які будуть отримані експертом. Разом з тим у ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» зазначається, що правильність висновку судового експерта забезпечується можливістю призначення повторної експертизи, яка доручається іншому експерту, експертам.

Крім того, нормами нового КПК передбачена можливість призначення експертизи не тільки одному експерту, а й експертам, тобто де-факто мова йде про призначення експертизи двом чи більше експертам, що за своїм змістом носить комісійний характер. При цьому законом не врегульовано статусу кожного експерта та межі його окремих повноважень, порядку організації проведення таких експертиз та випадки складання ними одного чи окремих висновків. Це також стосується і випадків, коли для вирішення завдання необхідне залучення експертів з різних галузей знань, тобто проведення комплексної експертизи. Однак в новому КПК взагалі відсутні норми щодо можливості проведення таких експертиз.

Майже нічого не зазначається про це у Роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України. Так, у п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» вказує, що для з'ясування, чи вчинено діяння в стані сильного душевного хвилювання, суди мають призначити психолого-психіатричну експертизу» [4]. У п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх зазначено, що за наявності даних, які свідчать про розумову відсталість неповнолітнього, має бути призначена судова психоло-

го-психіатрична або педагогічно-психолого-психіатрична експертиза для вирішення питання про наявність чи відсутність у неповнолітнього відставання у психічному розвитку, про ступінь такого відставання, встановлення стану його загального розвитку з метою з'ясувати питання про те, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними. Відповідна експертиза призначається за участю спеціалістів у галузі дитячої та юнацької психології (психолога, педагога) і психіатрії [8].

Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 2 «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» (п. 18) вказує на те, що за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану із психічним захворюванням, має бути також з'ясовано, чи здатний він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою може керувати ними, для чого в разі потреби призначають експертизу за участю спеціалістів у галузі дитячою чи юнацької психології або ж експертів-психіатрів... Якщо є підстави вважати, що неповнолітній за своїм інтелектуальним розвитком не досяг віку (14, 16 або 18 років), який відповідає даним свідоцтва про народження чи іншого документа, необхідно призначити психолого-психіатрично-педагогічну експертизу, за допомогою якої це можна підтвердити або спростувати. У разі підтвердження висновком експертизи наявності у неповнолітнього розумової чи психічної відсталості (не пов'язаної із психічним розладом) такого ступеня, за якого він за розвитком не відповідає віку, про який свідчать документи про народження, суд має поставити на розгляд питання щодо визнання неповнолітнього таким, що не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність та можливе застосування примусових заходів виховного характеру [6].

Як бачимо, в кримінально-процесуальному законодавстві відсутні норми, які містять відомості щодо проведення комплексних експертиз, не визначені їх види

та методичні принципи проведення. Згадування про можливість проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи у постановках Пленуму Верховного Суду носить рекомендаційний характер, позаяк такі постанови мають рекомендаційний, роз'яснювальний характер і не є джерелами кримінального процесуального права.

Виходячи з того, що у вітчизняному законодавстві немає будь-яких визначень, роз'яснень, рекомендацій щодо проведення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи та формування її висновків, можна припустити, що до неї повинні застосовуватися такі ж вимоги, як і до інших видів комплексної експертизи, включаючи судово-психіатричну експертизу з залученням експертів інших галузей знань [9, с. 60].

Складнощі, породжені специфікою кримінальних проваджень, пов'язаних зі з'ясуванням індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного породжують внесення відповідних пропозицій, спрямованих на вдосконалення положень, що регламентують процесуальний порядок відповідних експертиз.

З метою удосконалення досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про насильницькі злочини проти життя та здоров'я людини одним з проектів до КПК України пропонується доповнити ч. 2 ст. 242 КПК України новим п. 6, яким передбачається обов'язкове проведення експертизи для встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного чи обвинуваченого в кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини. На думку авторів проекту, вказані зміни дозволять покращити якість досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про насильницькі злочини проти життя та здоров'я, будуть отримані додаткові можливості з'ясувати обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, причини і умови, які сприяють зростанню насильницької злочинності [10].

Без сумніву, проведення психологічної експертизи осіб, підозрюваних (обвинувачених) у вчиненні тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів, може у певних випадках сприяти виявленню обставин, які матимуть значення для всебічного розгляду судом матеріалів відповідного кримінального провадження і сприятимуть призначенню справедливого покарання.

Однак, слід погодитись з висновками щодо сумнівності запропонованої новели. У зв'язку із обов'язковим призначенням такої експертизи, у кожному кримінальному провадженні про вчинення тяжкого чи особливо тяжкого насильницького злочину незалежно від обставин конкретного випадку, обов'язкове проведення таких експертиз збільшить строки досудового слідства та призведе до додаткових витрат державних коштів на його проведення. Зокрема, для реалізації запропонованої новели у державних судово-експертних установах необхідно буде створити окремий штат експертів-психологів [11].

Загалом, незважаючи на окремі законодавчі прогалини та неточності окремих положень нового КПК щодо проведення судових експертиз, окремі його прогресивні новели дають змогу значно розширити можливість застосування спеціальних знань учасниками кримінального провадження для забезпечення повноти доказів з метою встановлення обставин кримінального провадження та захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

На завершення слід зазначити, що судові експертизи з метою встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного (обвинуваченого) повинні призначатись і проводитись не у кожному провадженні про вчинення тяжкого чи особливо тяжкого насильницького злочину, а лише тоді, коли цього вимагають обставини відповідного кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про судову експертизу: Закон України № 4038-ХІІ від 25 лютого 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28 (12.07.94). – Ст. 232.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. – К.: Центр навч. л-ри, 2012. – 292 с.
3. Гончаренко В. Г. Експертизи у судовій практиці: навч. посіб / В. Г. Гончаренко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 388 с.
4. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/v0008700–97.
5. Беджашев В. И. Практическая криминалистика: подготовка и назначение судебных экспертиз: практ. пособие / В. И. Беджашев, Е. Н. Викторова, Л. Н. Викторова и др. – М.: Рос. право, 1992. – 320 с.
6. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700–06.
7. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 грудня 2003 р. № 2: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws /show/v0001700–94.
8. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700–04.
9. Лейко В. Р. Співні питання законодавчого та нормативного регулювання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні / В. Р. Лейко, А. В. Канищев // Архів психіатрії. – 2011. – № 3. – С. 58–60.
10. Проект Закону України «Про внесення змін до статті 242 Кримінального процесуального кодексу України (щодо встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного чи обвинуваченого в кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини)» (вноситься народним депутатом України О. Г. Фищуком) від 18.07.2013 р. № 2615а: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/.../webproc6_current_main?id.
11. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 242 Кримінального процесуального кодексу України (щодо встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного чи обвинуваченого в кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини)» від 18.07.2013 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/.../ webproc6_current_main?id.

Kerevych O. Features purpose of forensic examination to establish individual psychological characteristics of the suspect (accused).

This article examines the legal and practical features purpose of forensic examination to establish individual psychological characteristics of the suspect (accused) in criminal proceedings. It is about the need for legislative regulation of certain provisions relating to the procedure for the designation of the type of expertise to ensure the rights and interests of persons with disabilities mind. Reported that the psychological examination of persons suspected (accused) of committing grave and especially grave crimes of violence, can in some cases help to identify circumstances that have significance for a comprehensive review of court documents from their criminal proceedings and promote the purpose of just punishment. It is noted that the legal test to establish individual psychological characteristics of the suspect (accused) should be administered and conducted not in any proceedings of the commission of grave or especially grave crime of violence, but only when the circumstances so require appropriate criminal proceedings.

Keywords: criminal proceedings, forensic psychiatric examination, the investigator, the court, the suspect, a juvenile.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.09.2014 р.